Łukasz Wawrowski

Wyższa Szkoła Bankowa w Poznaniu

Wydział Zamiejscowy w Chorzowie

Kobiety w polityce jako przedmiot zainteresowania (polskiej) politologii

Aktywność polityczną kobiet uznać należy za kwestię istotną zarówno z punktu widzenia samej polityki, jak i odpowiadającej jej dyscypliny naukowej – politologii. Problematyka kobieca jeszcze niedawno podejmowana była niemal wyłącznie przez wąską grupę badaczy (bardziej adekwatnie: badaczek) w ramach odrębnej dziedziny wiedzy, określanej jako studia kobiece, studia feministyczne, feminologia, studia genderowe czy studia z zakresu płci kulturowej¹. Obecnie jednak bywa uwzględniana również w ramach tradycyjnych dyscyplin naukowych.

Celem niniejszej pracy jest ukazanie, w jakim stopniu współczesna polska politologia podchodzi, a także powinna podchodzić, do zagadnień związanych z płcią kulturową, sprowadzanych najczęściej do kwestii udziału kobiet w polityce. Prowadzone dwutorowo rozważania udzielić mają odpowiedzi na następujące pytania: co i jak badać (nauka jako proces badawczy i wytwarzanie wiedzy) oraz jaką wiedzę przekazywać w ramach procesu kształcenia (nauka jako proces dydaktyczny). Ich podstawę stanowią będą wnioski z badań własnych autora w zakresie aktywności politycznej kobiet² oraz doświadczeń nabytych podczas przygotowywania i prowadzenia zajęć poświęconych tej tematyce dla studentów politologii Wydziału Zamiejscowego w Chorzowie Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu.

Praca podzielona została na dwie części. Pierwsza stanowi próbę podsumowania dorobku współczesnej polskiej politologii w kwestii udziału kobiet w polityce, tak na poziomie badań naukowych, jak i dydaktyki. Druga

¹ Terminy te nie są do końca synonimiczne, gdyż odwołują się do nieco innego kontekstu. Jest to jednak zagadnienie wykraczające poza ramy niniejszej pracy, w której traktowane one będą łącznie jako studia z zakresu płci kulturowej.

² Zob.: Łukasz Wawrowski, *Polityka równych szans. Instytucjonalne mechanizmy zwiększania partycypacji kobiet w strukturach politycznych na przykładzie państw Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2007. Pełen wykaz publikacji autora: <http://scholar.google.pl/citations?user=kuFm9wUAAAAJ&hl=pl>.

natomiast poświęcona została wyodrębnieniu i scharakteryzowaniu poszczególnych obszarów wiedzy w ramach tego niezwykle szeroko definiowanego zagadnienia.

Kobiety w polityce jako przedmiot badań i dydaktyki

Zagadnienie politycznej aktywności kobiet to najbardziej oczywisty z punktów stycznych pomiędzy klasyczną nauką w postaci politologii a współczesnymi dyscyplinami skoncentrowanymi bezpośrednio na problematyce płci kulturowej, a więc takimi, które – jak pisze Ewa Gontarczyk – przyjmując perspektywę kobiecą w nauczaniu oraz w badaniach, zajmują się zagadnieniami wcześniej pomijanymi oraz przeprowadzają feministyczną krytykę nauki, czyli dokonują zakwestionowania i skorygowania męskiej perspektywy w ocenie świata³. Wprawdzie z punktu widzenia badań nad płcią kulturową politologia nie jest postrzegana jako najważniejsza i najbardziej swoista nauka, nie sposób jednak pominąć owego związku. Jak pisze wszak Agnieszka Graff, za najważniejszy skutek wprowadzenia rozróżnienia na płć biologiczną i kulturową uznać należy to, że dyskusja na temat męskości i kobiecości może toczyć się nie tylko w gronie biologów czy lekarzy, ale również socjobiologów, psychologów, prawników⁴ czy właśnie politologów.

a. Kobiety w polityce w kształceniu politologicznym

Zadać należy zatem pytanie, na ile we współczesnym kształceniu politologicznym w Polsce uwzględniana jest kwestia udziału kobiet w polityce. Kluczowe informacje w tym zakresie znaleźć można w opracowywanych ostatnimi czasy przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego standardach kształcenia dla kierunku politologia⁵. W charakterystyce sylwetki absolwenta politologii czytamy między innymi, że osoba ta powinna posiadać „ogólną wiedzę pozwalającą na zrozumienie zjawisk i procesów politycznych zachodzących w skali globalnej, regionalnej, państwowej i lokalnej, a także umożliwiającą analizowanie zależności między funkcjonowaniem instytucji politycznych, społeczeństw i jednostek ludzkich”⁶. Owe sformułowania,

³ Zob.: Ewa Gontarczyk, *Rozwój studiów feministycznych – tworzenie zasad metodologicznych*, [w:] red. Zofia Gorkczyńska, Sabina Kruszyńska, Irena Zakidalska, *Płeć, kobieta, feminizm*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1997, s. 62.

⁴ Zob.: Agnieszka Graff, *Świat bez kobiet – płeć w polskim życiu publicznym*, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 2001, s. 241.

⁵ Obecnie, w wyniku zmian prawa o szkolnictwie wyższym z 2011 roku i wprowadzenia Krajowych Ram Kwalifikacji, uczelnie mają większą swobodę w wyborze treści kształcenia na poszczególnych kierunkach. Niniejsza analiza odnosi się jednak do stanu dotychczasowego, co uzasadnia oparcie się właśnie na owych standardach.

⁶ *Standardy kształcenia dla kierunku studiów: politologia*, Biuletyn Informacji Publicznej; dostępne przez: http://www.bip.nauka.gov.pl/_gALLERY/23/98/2398/81_politologia.pdf (26.09.2010).

podobnie jak te zawarte w szerszej charakterystyce kierunku, nie odnoszą się bezpośrednio do kwestii udziału kobiet w polityce, ani tym bardziej płci kulturowej. Nie oznacza to oczywiście całkowitego wykluczenia takich zagadnień (wszak można „podciągnąć” je pod owe ogólne stwierdzenia), niemniej świadczy o tym, iż problematyka kobieca nie jest wyodrębniana i traktowana priorytetowo.

Do podobnych wniosków uprawnia analiza treści programowych przypisanych politologii. Nie ma w nich bowiem ani jednego przedmiotu związanego z omawianą kwestią – tak w grupie treści podstawowych, jak i kierunkowych, zarówno na studiach pierwszego, jak i drugiego stopnia. Standardy ministerialne wskazują wszakże, że program nauczania politologicznego powinien zawierać treści poszerzające wiedzę humanistyczną studentów, co otwiera możliwość wzbogacania go o przedmioty związane z kwestiami kobiecymi. Zagadnienia te, ponadto, mogą zostać włączone w zakres pozostałych przedmiotów⁷, a także być tematem prac kwalifikacyjnych. Ponieważ jednak realizacja wspomnianych treści nie jest bezpośrednio wymagana, ich uwzględnienie w programie studiów zależy albo od samych uczelni (osobny przedmiot), albo od prowadzących dane zajęcia (poruszanie problematyki w ramach innych przedmiotów), albo wreszcie od zainteresowań samych studentów (uwzględnianie w pracach zaliczeniowych). Powyższa sytuacja nie wyklucza wprawdzie szerokiej obecności omawianej problematyki w trakcie kształcenia politologicznego, ale równocześnie dopuszcza stan, w którym będzie ona całkowicie pomijana. Zachodzi więc pytanie, czy – zwłaszcza z perspektywy strategii *gender mainstreaming* – problematyka dotycząca płci kulturowej nie powinna być w przypadku politologii uwzględniona już na poziomie założeń ministerialnych.

b. Kobiety w polityce w badaniach politologicznych

Równolegle pojawia się wątpliwość, na ile problematyka uczestnictwa kobiet w polityce uwzględniana jest w polskich badaniach politologicznych. Niewątpliwie tematyka kobieca dopiero od niedawna stanowi przedmiot szerszych zainteresowań naukowych. O historii kobiet mówi się wszak, że napisano ją białym, niewidocznym, atramentem⁸. Dzieje kobiet zepchnięte zostały

⁷ Przykładowo: ruchy społeczne (feminizm traktowany jako ruch), integracja europejska (polityka równościowa w procesie integracyjnym), polityka społeczna (polityka równościowa jako obszar działania państwa), filozofia polityczna (feminizm jako myśl społeczno-polityczna), socjologia polityki (różnice i podobieństwa kobiet i mężczyzn jako uczestników stosunków politycznych), teoria polityki (perspektywa feministyczna w politologii), systemy polityczne (analiza faktycznego udziału kobiet w polityce).

⁸ Zob.: Aneta Górnicka-Boratyńska, *Sufrażystki – bojowniczk, skandalistki*, „Wysokie Obcasy” 23 października 1999, nr 30, s. 29.

więc na margines historii ogólnej, której głównymi bohaterami i twórcami pozostają nadal mężczyźni. Politologia nie jest pod tym względem wyjątkiem.

Z jednej strony udział kobiet w polityce uznany winien być za zagadnienie, które w ostatnich latach coraz szerzej poruszane jest w polskiej politologii. Wiąże się to nie tylko z większą wagą przykładaną do owego zagadnienia, ale również ze stosunkowo szybkim rozwojem samej dyscypliny. Problematyka politycznego zaangażowania kobiet incydentalnie stawała się przedmiotem zainteresowania badaczy już w okresie PRL-u, jednak na szerszą skalę mogła rozwinąć się dopiero w III RP, kiedy sytuacja społeczno-polityczna zaczęła sprzyjać zarówno aktywności politycznej obywateli, jak i swobodnemu prowadzeniu badań naukowych. W rezultacie można wskazać grupę badaczy (czy raczej badaczek) traktujących udział kobiet w polityce jako ważny obszar swojej działalności naukowej⁹. Z drugiej jednak strony, jak podkreśla się w literaturze, prac tego typu jest wciąż zbyt mało¹⁰. Co więcej, tematyka kobieca poruszana jest najczęściej w publikacjach poświęconych wyłącznie kwestiom płci, sporadycznie natomiast w pracach ogólnie traktujących o polityce, co sprawia, że ma ona wciąż charakter niszowy, a wiedza na jej temat w polskim społeczeństwie jest niewielka¹¹.

Przy próbie określenia miejsca kobiet w polityce w polskiej politologii pomocna może okazać się analiza zagadnień poruszanych na kolejnych kongresach politologicznych¹². Głównym zadaniem tych zjazdów, będących efektem wspólnej inicjatywy Polskiego Towarzystwa Nauk Politycznych oraz Komitetu Nauk Politycznych PAN, jest kształtowanie tożsamości dyscypliny

⁹ Przykładowo Arkadiusz Żukowski pisze: „W Polsce problematyka partycypacji wyborczej kobiet zyskuje coraz większe zainteresowanie. Podobnie jak na Zachodzie badaniami zajmują się głównie kobiety, a przede wszystkim Renata Siemieńska, a także Małgorzata Fuszara. Monografię dotyczącą instytucjonalnych mechanizmów zwiększania udziału kobiet w strukturach politycznych przygotował Łukasz Wawrowski. Prace podobnego zakresu tematycznego są autorstwa: Ewy Malinowskiej, Sylwii Spurek i Doroty Łukasz”. Arkadiusz Żukowski, *Partycypacja wyborcza kobiet – wyzwania i dylematy*, Centrum Studiów Wyborczych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2011, s. 10–11.

¹⁰ Zob.: Magdalena Kicińska, *20 lat kobiet w polityce*, [w:] red. Anna Czerwińska, Joanna Piotrowska, *Raport: 20 lat – 20 zmian. Kobiety w Polsce w okresie transformacji ustrojowej 1989–2009*, Fundacja Feminoteka, Warszawa 2009, s. 138.

¹¹ Czego jaskrawym przykładem jest powszechne (błędne) synonimiczne traktowanie kwoty i parytetu.

¹² Za znamienne uznać należy również nieuwzględnianie omawianej tematyki w publikacjach stanowiących próbę charakterystyki współczesnej polskiej politologii. Por.: Barbara Krauz-Mozer, Piotr Borowiec, Paweł Ścigaj, *Kim jesteś politologu? Historia i stan dyscypliny w Polsce*, tom I, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011; Maksymilian Galon, Adrian Gorgosz (red.), *Kim jesteś politologu? Publikacja pokonferencyjna*, Koło Nauk Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008.

oraz integracja środowiska zainteresowanego jej rozwojem¹³. Pierwszy kongres zorganizowany został w Uniwersytecie Warszawskim we wrześniu 2009 roku. Wśród ponad 350 zgłoszonych referatów, co samo w sobie świadczy o skali przedsięwzięcia, tylko jeden dotyczył politycznego zaangażowania kobiet¹⁴. W przypadku kolejnego, zwołanego trzy lata później w Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, odnotowano w tym przedmiocie pewien postęp. Na 100 paneli tematycznych jeden dotyczył wyłącznie kwestii kobiecych („Kobieta w XXI wieku”), a połowa zgłoszonych do niego referatów, czyli dwa, podejmowała problem udziału kobiet w polityce¹⁵. Innym przykładem może być konferencja, pt. „Podejścia badawcze i metodologie w nauce o polityce”, zorganizowana w Uniwersytecie Jagiellońskim we wrześniu 2010 roku, w założeniach której „podejście feministyczne” zostało zaliczone do grupy „najważniejszych podejść w politologii”. Niemniej jednak wśród prezentowanych referatów nie znalazł się żaden reprezentujący ten typ refleksji politologicznej¹⁶.

Podkreślić jednak należy, że także w przypadku studiów z zakresu płci kulturowej problematyka udziału kobiet w polityce nie jest traktowana priorytetowo. Przykładowo, w czasie I Akademickiego Kongresu Feministycznego, zorganizowanego w Collegium Polonicum w Słubicach w listopadzie 2009 roku, na ponad 40 zgłoszonych wystąpień jedynie dwa podejmowały ów temat¹⁷. Podobnie wyglądała sytuacja w przypadku drugiej edycji kongresu w Uniwersytecie Jagiellońskim we wrześniu 2011 roku, podczas którego wśród prawie 50 paneli tematycznych (często pokrewnych tematycznie), tylko jeden obejmował analizowaną kwestię¹⁸. Wreszcie na konferencji, pt. „Konteksty feministyczne: teoria, polityka, aktywizm”, zorganizowanej w Uniwersytecie Łódzkim w listopadzie 2012 roku, na prawie 80 wystąpień bezpośrednio do udziału kobiet w polityce odnosiło się tylko jedno.

¹³ Zob.: *Idea i cele*, II Ogólnopolski Kongres Politologii; dostępne przez: <http://www.kongres.amu.edu.pl/index.php/o-kongresie> (27.02.2013).

¹⁴ Zob.: *Program*, I Ogólnopolski Kongres Politologii; dostępne przez: <http://www.kongrespolitologii.pl/program> (30.11.2010).

¹⁵ Zob.: *Program sesji panelowych*, II Ogólnopolski Kongres Politologii; dostępne przez: <http://www.kongres.amu.edu.pl/attachments/article/25/program-kongresu.pdf> (27.02.2013).

¹⁶ Zob.: *Program*, Konferencja pt. „Podejścia badawcze i metodologie w nauce o polityce”; dostępne przez: <http://confer.uj.edu.pl/podejsciaimethodologie/program.html> (30.11.2010).

¹⁷ Zob.: *Program*, Akademicki Kongres Feministyczny; dostępne przez: <http://www.pkfem.pl/> (30.11.2010).

¹⁸ Zob.: *Program*, II Akademicki Kongres Feministyczny; dostępne przez: http://www.socjologia.uj.edu.pl/images/uploads/weblog_files/Program_II_AKADEMICKIEGO_KONGRESU_FEMINISTYCZNEGO_-_SESJE_fc7122a39474de5cd6e8e7980134190b.pdf (27.02.2013).

Obszary badań nad udziałem kobiet w polityce przez pryzmat funkcji nauki

Pojawia się zatem pytanie, jakie konkretnie kwestie w odniesieniu do udziału kobiet w polityce powinny stać się przedmiotem zainteresowania badacza, jak również zostać uwzględnione w programie studiów politologicznych. Zaproponowana poniżej odpowiedź wynika z powiązania szczegółowych obszarów badań nad zaangażowaniem politycznym kobiet z funkcjami nauki i założenia, że tylko wtedy w pełni wykorzystuje ona swoje możliwości w odniesieniu do danego fragmentu rzeczywistości, kiedy wyznaczone obszary badawcze w całości odzwierciedlają nakładane na naukę zadania.

Zdaniem autora wyróżnić należy pięć opierających się na poszczególnych funkcjach nauki kierunków badań nad uczestnictwem kobiet w polityce¹⁹, które przedstawione zostały w poniższej tabeli (tab. 1). Na prowadzony w dalszej części wywód składać się będą następujące kwestie: wskazanie obszaru badań wynikającego z określonej funkcji nauki; sformułowanie głównego pytania badawczego wraz z przykładami konkretnych zagadnień uwzględnianych w badaniach; zasygnalizowanie potencjalnych trudności badawczych; określenie rangi danego obszaru dla dalszych analiz.

Tab. 1. Obszary badań nad udziałem kobiet w polityce przez pryzmat funkcji nauki

Lp.	Funkcja nauki	Obszar badań	Pytanie badawcze	Oczekiwane efekty
1	deskryptywna	identyfikacja stanu rzeczy	jaka jest rzeczywistość?	ilościowa i jakościowa charakterystyka udziału kobiet w polityce na różnych szczeblach władzy z perspektywy realizacji biernego i czynnego prawa wyborczego oraz innych praw politycznych
2	eksplanacyjna	identyfikacja przyczyn zjawiska	dlaczego tak jest?	wskazanie przyczyn odmienności w zakresie udziału kobiet i mężczyzn w polityce, a zwłaszcza powodów niedoreprezentowania kobiet w polityce

¹⁹ Przyjęty katalog funkcji nauki nie jest jedyną propozycją występującą w literaturze, niemniej, to właśnie on należy do najczęściej przytaczanych klasyfikacji. (Por.: Marek Chmaj, Marek Żmigrodzki, *Wprowadzenie do teorii polityki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1998, s. 27–30.) Wydaje się ponadto korzystny z heurystycznego punktu widzenia. Zob. szerzej: Łukasz Wawrowski, *Funkcje nauki a relacje między teorią a opisem*, [w:] red. Zbigniew Blok, *Czym jest teoria w politologii?*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2011, s. 188–203.

Lp.	Funkcja nauki	Obszar badań	Pytanie badawcze	Oczekiwane efekty
3	prognostyczna	identyfikacja przyszłości zjawiska	jak będzie?	wskazanie przyszłych kierunków zmian w zakresie udziału kobiet w polityce oraz efektów działań na rzecz zwiększania owej aktywności
4	instrumentalna	identyfikacja metod działania	kto co ma robić?	wskazanie mechanizmów zwiększania aktywności politycznej kobiet i konstruowanie stosownych strategii działań
5	aksjologiczna	identyfikacja celów	do jakich celów dążyć?	wskazanie argumentacji przeciwko dominacji mężczyzn w strukturach politycznych oraz na rzecz prowadzenia działań w celu zmiany takiego stanu rzeczy

Źródło: Opracowanie własne.

a. Identyfikacja stanu rzeczy (deskryptywna funkcja nauki)

Pierwszą funkcją nauki jest funkcja deskryptywna (opisowa), z którą wiąże się nierozłącznie potrzeba nakreślenia aktualnego stanu rzeczy w ramach analizowanej problematyki. Podobnie jak w innych obszarach badań, tak i w przypadku udziału kobiet w polityce, charakterystyka przedmiotu badania dokonywana jest przy zastosowaniu ilościowej i jakościowej analizy zjawiska.

Wychodząc od ogólnej definicji aktywności politycznej jako zachowania polegającego na formułowaniu i realizowaniu celów politycznych związanych z rolami pełnionymi przez jednostki bądź grupy w ramach systemu politycznego²⁰, wskazać należy, iż odnosi się ona tak do uczestnictwa w procesie podejmowania decyzji, jak i do innych, zróżnicowanych pod względem intensywności, form zaangażowania w życie polityczne²¹. Wynikający z tego założenia podział poziomów aktywności politycznej ma swoje zastosowanie

²⁰ Zob. hasło: *Aktywność polityczna*, [w:] red. Wojciech Sokół, Marek Żmigrodzki, *Encyklopedia politologii. Tom I. Teoria polityki*, Kantor Wydawniczy Zakamycze, Kraków 1999, s. 25.

²¹ Wyróżnić można następujące poziomy aktywności politycznej: 1) znikome zainteresowanie życiem politycznym (koncentracja przede wszystkim na sferze prywatnej); 2) ograniczenie się do spełniania podstawowych obowiązków i praw politycznych (korzystanie z czynnego prawa wyborczego); 3) członkostwo w organizacjach o charakterze społeczno-politycznym (partie, grupy interesów); 4) społeczne pełnienie ról kierowniczych w organizacjach politycznych; 5) zawodowe uprawianie polityki. Zob.: *ibidem*, s. 26.

również w kwestii uczestnictwa w polityce kobiet, co prowadzi do wniosku, że w kompleksowych badaniach na ten temat należy uwzględnić nie tylko fakt piastowania przez kobiety określonych stanowisk w strukturach władzy, ale także inne formy udziału w życiu politycznym państwa związane z przysługującymi wszystkim obywatelom prawami politycznymi (chodzi tu zwłaszcza o charakterystykę udziału kobiet w wyborach i ich preferencje polityczne). Efektem powyższych badań powinna być zatem szczegółowa charakterystyka politycznego zaangażowania kobiet, przeprowadzona z perspektywy realizowania przez nie biernego i czynnego prawa wyborczego, a także faktu wykorzystywania pozostałych praw politycznych.

Wskazany obszar badań wydaje się ze wszech miar najprostszy do realizacji, a przy tym najmniej kontrowersyjny. Wynika to po części z faktu, iż, zajmująca pierwsze miejsce w typologii, funkcja deskryptywna pozostaje niezależna w stosunku do pozostałych zadań nauki. Ponadto, to właśnie na poziomie opisu najłatwiej jest uciec od sądów wartościujących, a tym samym zbliżyć się do ideału nauki wolnej od wartościowania. Taki stan rzeczy nie oznacza jednak braku jakichkolwiek trudności w pracy badacza. Po pierwsze, wielowymiarowość udziału w polityce (liczne poziomy aktywności politycznej, wielość struktur politycznych, różnorodność praw politycznych *etc.*) powoduje, że każdorazowa próba kompleksowego ujęcia zagadnienia przerasta na ogół możliwości pojedynczego badacza, który zmuszony zostaje do zawężenia pierwotnego przedmiotu swoich badań jedynie do jego fragmentu.

Po drugie, problemów narastać może dostępność oraz kompleksowość i aktualność danych statystycznych dotyczących poszczególnych przejawów udziału w polityce, będących wszak podstawą prowadzenia badań empirycznych. Wynika to między innymi z tego, że w przypadku niektórych struktur często nie prowadzi się statystyk z uwzględnieniem podziału na płeć. Brak kompleksowych baz danych stawia więc badacza przed trudnym zadaniem; o ile w przypadku analizy udziału kobiet wśród przywódców poszczególnych ugrupowań czy członków rządu istnieje możliwość „ręcznego” policzenia kobiet w oparciu o wykazy osób pełniących określone stanowiska, o tyle analogiczna procedura w przypadku członków owych ugrupowań, władz samorządowych czy służby cywilnej stanowi o wiele większe wyzwanie.

Trzecia kwestia dotyczy porównywalności dostępnych danych statystycznych. Brak całościowych zestawień, przygotowywanych w oparciu o jednolite kryteria, zmusza zainteresowanych tematem do sięgania po szczegółowe opracowania poświęcone poszczególnym państwom i określonym przejawom aktywności politycznej. W rezultacie nie zawsze wiadomo, czego konkretne dane dotyczą. Przykładowo, pod pojęciem rządu rozumiany może być jedynie premier wraz z ministrami, ale również z wiceministrami i sekretarzami

stanu. W przypadku analizy ilościowego udziału kobiet w strukturach politycznych owe nieścisłości są o tyle istotne, gdyż właśnie wraz ze wzrostem rangi stanowiska odsetek kobiet wyraźnie maleje.

Znaczenie fazy identyfikacyjnej dla procesu poznania naukowego wynika nie tylko z samej wartości informacji, objaśniającej kształt otaczającego nas świata, ale także z faktu czerpania przez kolejne funkcje nauki z funkcji poprzednich. W praktyce oznacza to, że prawidłowa analiza stanu wyjściowego warunkuje zasadność dalszych prac badawczych i ich przełożenia na poziom teorii naukowej. Błędne założenia projektu badawczego zawsze bowiem skutkować będą fałszywymi wnioskami, nawet przy zachowaniu poprawności dalszego rozumowania.

b. Identyfikacja przyczyn zjawiska (eksplanacyjna funkcja nauki)

Druga wyróżniona funkcja nauki to funkcja eksplanacyjna (wyjaśniająca). Związana jest ona z próbą odpowiedzi na pytanie, dlaczego rzeczywistość ukazana w ramach funkcji opisowej jest właśnie taka, jak ją opisano. Celem badacza staje się zatem wyjaśnienie danego zjawiska poprzez wskazanie praw nim rządzących.

W przypadku badania udziału kobiet w polityce zadaniem kluczowym jest wyjaśnienie przyczyn określonej formy aktywności politycznej kobiet, a także powodów, dla których przebiega ona w sposób odmienny od analogicznych przejawów aktywności politycznej mężczyzn. W praktyce oznacza to najczęściej konieczność objaśnienia przyczyn istniejącej w polityce przewagi mężczyzn. Zadaniem badacza jest wskazanie barier, na jakie w trakcie swojej działalności politycznej natrafiają kobiety; nie chodzi tu jednak o przeszkody natury ogólnej, a więc takie, na jakie narażona jest każda osoba ubiegająca się o stanowisko państwowe, ale o te, których specyfika warunkowana jest wyłącznie płcią kandydata. Samo udowodnienie nierównego statusu kobiet i mężczyzn w polityce nie jest bynajmniej rzeczą trudną. Można bowiem przyjąć, że gdyby nie istniały w tym obszarze żadne przeszkody utrudniające kobietom zajmowanie wysokich stanowisk państwowych, skład struktur politycznych odpowiadałby rozkładowi płci w społeczeństwie (wynoszącym w przybliżeniu 1:1). Ponieważ tak nie jest, płeć uczestników życia publicznego musi zostać uznana za istotny czynnik różnicujący, a ilościowa i jakościowa przewaga mężczyzn powiązana z istnieniem albo określonych barier w przypadku kobiet, albo uprzywilejowanej pozycji mężczyzn²².

Próba dogłębnego zbadania przyczyn zróżnicowania aktywności politycznej kobiet i mężczyzn narażona jest jednak na rozliczne komplikacje. Po

²² Zob.: Anne Phillips, *Demokracja a zróżnicowanie*, przeł. Paulina Rogala, [w:] red. Renata Siemieńska, *Aktorzy życia publicznego. Płeć jako czynnik różnicujący*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2003, s. 21.

pierwsze, wielość obszarów (w mniejszym lub większym stopniu) wpływających na aktywność polityczną, a także wzajemne przenikanie się różnych sfer życia, powodują, że poszukiwanie źródeł takiego stanu rzeczy obejmować musi nie tylko zagadnienia *stricte* politologiczne, ale również związane z innymi dziedzinami nauki, w tym socjologią, historią, prawem, kulturoznawstwem, demografią, filozofią, psychologią, statystyką czy wreszcie biologią. W związku ze złożonością zagadnienia za uzasadnione można uznać – choć zachowując świadomość negatywnych skutków takiego podejścia – wykorzystanie metody idealizacji, umożliwiającej zanalizowanie zjawiska jedynie w oparciu o główne czynniki je warunkujące.

Po drugie, w analizie uwzględnić należy liczebność państw oraz ich zróżnicowanie, tak pod względem doświadczeń historycznych, kultury politycznej, dominującej religii, rozwoju społeczno-ekonomicznego czy wreszcie świadomości feministycznej. Wszystkie te elementy bowiem przekładają się na społeczne usytuowanie kobiet w poszczególnych krajach. Wprawdzie, jak pisze Felicia Pratto, „Nie ma takich społeczeństw, w których kobiety górują nad mężczyznami. Z kolei społeczeństwa, w których mężczyźni górują nad kobietami są tak powszechne, że męska dominacja została uznana za cechę charakterystyczną gatunku ludzkiego”²³, ale skala rozbieżności między społeczeństwami w stopniu owej supremacji może wydawać się nader zaskakująca. Na koniec, w przypadku omawianego obszaru badań ponownie uwidacznia się problematyczny dostęp do kompleksowych i wiarygodnych danych dotyczących sytuacji kobiet w życiu społecznym²⁴.

Prawidłowa identyfikacja przyczyn(y) określonego stanu rzeczy jest niezwykle istotna zwłaszcza w perspektywie jego ewentualnej zmiany (w tym wypadku: zwiększania aktywności politycznej kobiet). Osiągnięcie punktu docelowego możliwe jest bowiem jedynie po usunięciu, w najgorszym razie zneutralizowaniu, pierwotnych przyczyn warunkujących dotychczasowy niekorzystny stan. W omawianym kontekście zadaniem fundamentalnym okazuje się więc rozstrzygnięcie kwestii, czy obecna dominacja mężczyzn w życiu politycznym uznana powinna być za stan „naturalny”, czy też za wynik wadliwego funkcjonowania społeczeństwa. Finalnie ranga funkcji wyjaśniającej wynika z faktu, iż jest ona pragmatycznie pierwotna dla teorii, a zatem to badania w odpowiadającym jej obszarze stanowią podstawę budowania teorii dotyczących udziału kobiet w polityce.

²³ Felicia Pratto, *Polityka płci: Różnice między kobietą a mężczyzną w sypialni, kuchni i gabinecie*, przeł. Sylwia Pikiel, [w:] red. Bohdan Wojciszke, *Kobiety i mężczyźni: Odmienne spojrzenie na różnice*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2002, s. 146.

²⁴ Nie można zapominać również o ogólnej specyfice nauk społecznych, zwłaszcza w zakresie trudności (czy wręcz niemożności) budowania praw ściśle ogólnych i deterministycznych.

c. Identyfikacja przyszłości zjawiska (prognostyczna funkcja nauki)

Trzecia uwzględniona w analizie funkcja nauki to funkcja prognostyczna. Opiera się ona na próbie uzyskania odpowiedzi na pytanie, jak określone zjawisko będzie wyglądało w przyszłości. Uprzednie scharakteryzowanie badanego obszaru oraz jego determinantów pozwala bowiem na ekstrapolację dotychczasowych tendencji, a tym samym ukazanie – z pewnym prawdopodobieństwem – kształtu przyszłego stanu rzeczy.

W przypadku analizy politycznego zaangażowania kobiet głównym zadaniem badacza staje się zatem próba określenia, jak owa aktywność będzie wyglądała w określonej perspektywie czasowej. Dane empiryczne z kilku ostatnich dekad wskazują w tym zakresie wyraźne zmniejszanie się rozbieżności między zachowaniami kobiet i mężczyzn. Renata Siemieńska już kilkanaście lat temu twierdziła wręcz, że pytanie o udział kobiet w polityce powinno dotyczyć tego, „jak szybko kobiety zaczną odgrywać istotną rolę w życiu publicznym, a nie czy będzie to miało miejsce”²⁵. Wśród szczegółowych zagadnień badawczych pojawia się więc konieczność ustalenia, kiedy ów stan nastąpi, ale również, w jaki sposób do niego dojdzie. Przykładowe pytania o formę przyszłej aktywności politycznej kobiet mogą brzmieć następująco: czy proces zwiększania ich uczestnictwa w polityce będzie miał charakter jednostajny, czy też nastąpi etapami? Czy ilościowy udział kobiet trwale zrówna się z udziałem mężczyzn, czy może będzie rósł dalej, prowadząc do odwrócenia sytuacji i skutkując niedoreprezentowaniem w sferze publicznej mężczyzn? Wreszcie, w ramach funkcji prognostycznej analizowane powinny być zagadnienia związane ze skutkami działań, podejmowanych na rzecz zwiększania jakościowego i ilościowego udziału kobiet w polityce.

Prognozowanie polityczne nie cieszy się dużą popularnością w naukach społecznych, co po części wynika z obawy badaczy przed firmowaniem potencjalnie nietrafnych wizji przyszłości, po części zaś związane jest z obiektywnymi trudnościami metodologicznymi. Trudności te wynikają przede wszystkim z faktu, że prawidłowe przewidywanie możliwe jest jedynie w przypadku dysponowania jednoznacznymi danymi początkowymi. Tymczasem, jak wskazano powyżej, o ile kompleksowe opisanie badanego zjawiska w większości przypadków uznać można za trudne, acz wykonalne, o tyle jego pełne i jednoznaczne wyjaśnienie okazuje się najczęściej zadaniem nad wyraz problematycznym. W konsekwencji, to właśnie brak bezspornej

²⁵ Renata Siemieńska, *Płeć a wybory. Od wyborów parlamentarnych do wyborów prezydenckich*, Instytut Studiów Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1997; dostępne przez: http://miastokobiet.art.pl/Plec_a_wybory/Konkluzje.html (19.11.2000).

identyfikacji przyczyn zjawiska uniemożliwia pełne przewidywanie jego dalszego przebiegu.

Znaczenie procesu identyfikacji przyszłości analizowanego zjawiska wynika nie tylko z czysto ludzkiej ciekawości jej kształtu, ale przede wszystkim z chęci wpływania na rzeczywistość społeczną (instrumentalna funkcja nauki). Dla poprawności całego procesu musi ona jednak uwzględniać wewnętrzną i zewnętrzną dynamikę samego zjawiska, a więc jego potencjalne przekształcenia i możliwości oddziaływania na otoczenie.

d. Identyfikacja sposobów działania (instrumentalna funkcja nauki)

Kolejna wyodrębniona dla celów niniejszej analizy funkcja nauki to funkcja instrumentalna. Wiąże się ona z próbą odpowiedzi na pytanie, jakie działania powinny zostać podjęte w związku z daną sytuacją i kto winien to uczynić. Uwzględniając pierwotny stan rzeczy oraz dysponując wiedzą na temat jego przyczyn i przewidywanych przekształceń, przejść można do identyfikacji sposobów działania w ramach badanej rzeczywistości.

W odniesieniu do uczestnictwa kobiet w polityce za kluczowe zagadnienie wynikające z przyjęcia perspektywy instrumentalnego wykorzystania nauki uznać należy mechanizmy zwiększania aktywności politycznej kobiet i ich udziału w strukturach politycznych państwa. Chodzi zatem o jednoznaczne wskazanie zarówno tego, co powinno zostać zrobione, aby zlikwidować lub zmniejszyć różnice w stosunku do mężczyzn, jak również tego, kto miałby podjąć wskazane w wyniku analizy zadania. W konsekwencji, zainteresowanie badaczy w omawianym obszarze winno się skupiać, w opinii autora, wokół tzw. strategii działań na rzecz równości płci²⁶, wśród których wyróżnia się współcześnie: propagowanie równego traktowania obu płci, podejmowanie działań ukierunkowanych na poprawę sytuacji kobiet oraz implementowanie zasad *gender mainstreaming*.

Zasadnicza trudność badawcza w określaniu metod działania wynika z faktu, że proces ten uwzględniać musi wszystkie dotychczas zdiagnozowane obszary, jak również ostatni wyróżniony, a odwołujący się do funkcji aksjologicznej. Przy próbie konstruowania strategii działań równościowych problemem staje się więc nie tylko odpowiedź na pytanie, jak i kto ma działać, ale również – a może nawet przede wszystkim – w jakim kierunku owe

²⁶ Strategia powinna być tu rozumiana jako wybór i koordynacja określonych sposobów działania, celem osiągnięcia pożądanego efektu. Zob.: Liisa Horelli, *Conditions and Methods for Mainstreaming Gender Equality in the Finnish Ministries – an Extended Case Study for the Mainstreaming Project of the Nordic Council of Ministers*, wystąpienie podczas konferencji pt. „Women’s Worlds 99: 7th International Interdisciplinary Congress on Women”, Tromsø, Norwegia, 20–26 czerwca 1999, s. 3; dostępne przez: http://www.skk.uit.no/WW99/papers/Horelli_Liisa.pdf (15.01.2003).

działania mają zmierzać. Pamiętać należy bowiem, że w niektórych środowiskach wyrównywanie pozycji kobiet i mężczyzn nie jest postrzegane jako zmiana postępową, wręcz przeciwnie, za priorytet uznaje się utrzymanie dotychczasowego i, jak się określa, „naturalnego” stanu rzeczy, przejawiającego się w dominacji mężczyzn w kluczowych sferach życia społecznego. Na uwagę zasługuje również fakt, iż skuteczność proponowanych przez badaczy strategii zależy w dużym stopniu od sposobów ich implementacji. Powołując się na doświadczenia w zakresie licznych inicjatyw na rzecz zwiększania udziału kobiet w polityce, stwierdzić należy, że rozbieżności pomiędzy akademickimi rozważaniami i politycznymi deklaracjami a ich faktycznym wdrażaniem w życie społeczne są nader wyraźne i niepokojące. Za najbardziej jaskrawy przejaw takiego stanu rzeczy uznać można powszechne rozróżnienie na równość *de jure* i *de facto* oraz dążenie, aby relacje równościowe między kobietami i mężczyznami miały nie tylko ten pierwszy, ale także drugi wymiar.

Znaczenie identyfikacji sposobów działania w badaniach nad udziałem kobiet w polityce uwidacznia się zwłaszcza przy założeniu, że głównym motywem działalności naukowej jest dążenie nie tylko do obiektywnego poznania i zrozumienia rzeczywistości, ale także do jej opanowania i przekształcania zgodnie z potrzebami człowieka. Nauka w tym rozumieniu dostarcza politykom instrumentów umożliwiających wprowadzanie w życie ich wcześniejszych zamysłów.

e. Identyfikacja celu i jego uzasadnienie (aksjologiczna funkcja nauki)

W przyjętej kategoryzacji funkcji nauki ostatnie miejsce zajmuje funkcja aksjologiczna, której celem jest odpowiedź na pytanie o to, jak powinna wyglądać przyszłość badanego zjawiska, a tym samym, w jakim kierunku powinny zmierzać ewentualne jego przemiany. Warto tu jednak zaznaczyć, że owa funkcja nie jest akceptowana przez wszystkich badaczy. Stanowisko neutralistyczne zakłada, że nauka jako taka powinna być pozbawiona wszelkich elementów wartościujących; w ramach stanowiska aksjologicznego, z kolei, postulowana jest opinia, że wartościowanie jest nierozłącznym (ujęcie „miękkie”) lub wręcz pożądanym (ujęcie „twarde”) elementem nauki. Pomijając szerszą analizę owego sporu, podkreślić należy, że badanie udziału kobiet w polityce należy do zagadnień, które niejako z założenia wpisują się w określony system wartości. By wskazać konkretny przykład, warto odwołać się do faktu otrzymania przez kobiety w wyborach do Sejmu w 2011 roku 23,7 proc. mandatów poselskich. O ile powyższe stwierdzenie samo w sobie uznać należy za neutralne, o tyle określenie opisywanego przez nie stanu rzeczy jako przejawu niedoreprezentowania, czy wręcz dyskryminacji,

kobiet w polityce wiąże się już z przyjęciem określonego systemu wartości, zakładającego dominację mężczyzn w strukturach politycznych jako coś niewłaściwego.

Jeśli zatem uznać istotność funkcji aksjologicznej w badaniach aktywności politycznej kobiet, wśród podejmowanych w ich ramach zagadnień uwzględnione winny zostać, zdaniem autora, dwie główne kwestie. Po pierwsze, próba odpowiedzi na pytanie, dlaczego dominacja mężczyzn w strukturach politycznych jest zjawiskiem złym i niekorzystnym z punktu widzenia całego społeczeństwa. Po drugie, konieczność uzasadnienia, dlaczego należy prowadzić aktywną politykę w celu zmiany takiego stanu rzeczy (polegającą często na specjalnym, preferencyjnym traktowaniu kobiet). W obu przypadkach argumentacja sprowadzana jest najczęściej do jednego założenia, że jeżeli aktualny stan rzeczy postrzegany jest jako niepożądany, czy wręcz szkodliwy, należy podjąć działania prowadzące do jego zmiany. W sensie logicznym jednakże omawiane kwestie stanowią całkowicie odrębne obszary rozważań, a pozytywne ustosunkowanie się do pierwszej sprawy nie musi oznaczać automatycznej zgody w przypadku drugiej. Owa odrębność jawi się bardziej czytelnie, jeśli wziąć pod uwagę, że w pierwszym wypadku chodzi o uzasadnienie równości płci, w drugim natomiast – nierówności działań w stosunku do kobiet i mężczyzn.

Wreszcie, próba analizowania udziału kobiet w polityce z perspektywy aksjologicznej funkcji nauki może nastręczać badaczowi szeregu trudności. Pierwsza z nich związana jest z koniecznością ustosunkowania się do wielości dotychczasowych poglądów. Odwołując się do wskazanych wcześniej różnych sposobów wyjaśniania przyczyn obecnego zróżnicowania aktywności politycznej kobiet i mężczyzn, nie powinna wzbudzać kontrowersji hipoteza, iż przyjęcie za obowiązujące określonych przyczyn dominacji mężczyzn determinuje stosunek do kwestii przesłanek na rzecz zwiększania udziału kobiet – zarówno od strony argumentacji, jak i możliwości osiągnięcia postulowanych stanów docelowych. Po drugie, kwestia równości płci stanowi tylko jeden z aspektów szerszej debaty na temat równości wszystkich ludzi, uwzględniającej różnorodność rasową, religijną czy pochodzenie społeczne. Włączenie do badań zagadnień wykraczających poza wąsko rozumianą równość kobiet i mężczyzn przyczynić się więc może do znacznego poszerzenia obszaru prowadzonych obserwacji. Po trzecie, trudności w prowadzeniu badań nastarcza może badaczowi sama kontrowersyjność poruszanego zagadnienia. Udzielenie jednoznacznej odpowiedzi na pytania, czy dominacja mężczyzn w strukturach politycznych jest niepożądana oraz czy należy podejmować działania w celu zmiany takiego stanu rzeczy, wiąże się bowiem z przyjęciem określonego systemu wartości. Taka postawa, z kolei, jak wykazano wcześniej, pozostaje w sprzeczności z lansowanym przez część

środowiska naukowego postulatem neutralizmu. Innymi słowy, o ile możliwe do zrealizowania wydaje się neutralne opisanie istniejących poglądów w kwestii równości płci, o tyle wskazanie, które z nich są słuszne oznacza konieczność dokonania wyboru opartego na wyznawanym systemie wartości.

Znaczenie identyfikacji celu działania i jego uzasadnienia, realizowane w ramach ostatniego wyodrębnionego obszaru badawczego nad udziałem kobiet w polityce, uwidacznia się na wielu płaszczyznach. Z jednej strony, to właśnie określenie celu działania stanowi kluczowy element każdej strategii zmierzającej do zwiększenia aktywności politycznej kobiet. Z drugiej zaś, przekonanie, że przewaga mężczyzn w strukturach politycznych jest stanem niewłaściwym, a zatem wymagającym zmiany, okazuje się często główną przesłanką na rzecz podjęcia badań nad udziałem kobiet w polityce.

Podsumowanie

Celem niniejszej analizy było wyjaśnienie, w jaki sposób problematyka płci kulturowej łączy się z politologią, tak na poziomie nauki rozumianej jako proces dydaktyczny, jak i w postępowaniu badawczym. Wśród najważniejszych wniosków wymienić należy następujące kwestie:

1. Za najbardziej oczywisty obszar łączący podejście politologiczne i studia z zakresu płci kulturowej uznać można badania poświęcone udziałowi kobiet w polityce. Umiejscawiają one ów obszar w szerszym kontekście aktywności politycznej obywateli danego państwa.
2. Problematyka zaangażowania politycznego kobiet, czy szerzej: płci kulturowej, nie została dotychczas formalnie uwzględniona w standardach kształcenia politologicznego, pozostawiając decyzję o realizacji tego typu treści w gestii uczelni bądź osób prowadzących zajęcia.
3. Omawiana dziedzina coraz częściej włączana jest w zakres badań politologicznych, niemniej zdecydowanie częściej traktuje się ją w kategoriach odrębnego zagadnienia analitycznego, aniżeli integralnego elementu głównego nurtu badań. Kwestie politologiczne, z kolei, nader rzadko podejmowane są w ramach studiów z zakresu płci kulturowej, których głównym celem jest przecież analizowanie otaczającej rzeczywistości, w tym politycznej, przez pryzmat pomijanej do tej pory perspektywy kobiecej.
4. Wartościową podstawą przy wyodrębnieniu obszarów badawczych w ramach zagadnienia kobiety w polityce jest powiązanie ich z funkcjami, jakie powinna spełniać nauka. Tym samym prawidłowości charakteryzujące poszczególne funkcje nauki i relacje między nimi przeniesione zostają na wyróżnione obszary badawcze. Zdaniem autora, podejście takie cechuje się wysoką wartością heurystyczną, dając następujące korzyści:

- a. Umożliwia kompleksową klasyfikację obszarów badawczych w postaci dopełniających się, ale rozłącznych grup tematycznych. W konsekwencji, następuje uporządkowanie i pogrupowanie szczegółowych zagadnień dotyczących aktywności politycznej kobiet.
- b. Pozwala wyróżnić obszary badań w całości obejmujące zadania stawiane przed nauką, dając jednocześnie możliwość pełnego wykorzystania jej funkcji w analizie danego fragmentu rzeczywistości.
- c. Określa kolejność analizowania poszczególnych obszarów badań. Zgodnie z empiryczną teorią polityki, postępowanie badacza zjawisk społecznych rozpoczyna się od opisu rzeczywistości. Następnie, z poziomu opisu możliwe jest przejście na poziom teorii, której podstawową funkcją jest objaśnienie problemu. Wyjaśnienie, a więc wskazanie, dlaczego rzeczywistość jest taka, jak została opisana, umożliwia przejście do prognostycznej funkcji nauki. W tym przypadku, odwołując się do ukazanych prawidłowości, badacz przewiduje potencjalne kierunki przekształceń rzeczywistości. Ostatecznie, odwołanie się do poprzedzających funkcji, pozwala na analizę zagadnień przez pryzmat funkcji instrumentalnej, sprowadzającej się do pytania, jakie należy podjąć decyzje i działania, aby osiągnąć pożądane rezultaty wyznaczane przez funkcję aksjologiczną.
- d. Odsłania zależności pomiędzy wyróżnionymi obszarami badań. Podejmowanie analizy kolejnych obszarów badań nie jest możliwe bez uwzględnienia informacji płynących z obszarów uprzednio zbadanych. Przykładowo, wnioskowanie o przyszłej formie i zakresie aktywności politycznej kobiet możliwe będzie jedynie po wcześniejszym opisanu i wyjaśnieniu dotychczasowych zachowań kobiet w polityce. Prognozowanie polega bowiem na ekstrapolacji dotychczasowego stanu rzeczy w oparciu o rządzące nim prawa.
- e. Ułatwia podział obszaru badań na wiedzę opisową i teoretyczną. Owo zastosowanie wynika z postrzegania funkcji deskryptywnej jako pierwotnej, podstawowej, a tym samym związanej z tzw. wiedzą opisową. Pozostałe funkcje nauki traktuje się natomiast jako przynależne do tzw. wiedzy teoretycznej. Takie rozróżnienie wydaje się o tyle istotne, że, jak się powszechnie zakłada, współczesna politologia powinna zmierzać w kierunku rozwoju empirycznych teorii polityki.

- f. Rozróżnia obszary badań ze względu na, przypisane im z góry, obiektywne lub subiektywne podejście badacza. O ile badania prowadzone w oparciu o funkcję deskryptywną, a zatem związane głównie z ilościową analizą aktywności politycznej, zaliczyć należy do grupy badań wolnych od wartościowania, o tyle poszukiwanie przyczyn niedoreprezentowania kobiet w polityce i sposobów jego przewyżczenia związane jest nierozłącznie z przyjęciem określonego systemu wartości.

BIBLIOGRAFIA

- Chmaj Marek, Marek Żmigrodzki, *Wprowadzenie do teorii polityki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1998.
- Galon Maksymilian, Adrian Gorgosz (red.), *Kim jesteś politologu? Publikacja pokonferencyjna*, Koło Nauk Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008.
- Gontarczyk Ewa, *Rozwój studiów feministycznych – tworzenie zasad metodologicznych*, [w:] red. Zofia Gorczyńska, Sabina Kruszyńska, Irena Zakidalska, *Płeć, kobieta, feminizm*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1997.
- Górnicka-Boratyńska Aneta, *Suфраżystki – bojowniczkі, skandalistki*, „Wysokie Obcasy” 23 października 1999, nr 30.
- Graff Agnieszka, *Świat bez kobiet – płeć w polskim życiu publicznym*, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 2001.
- hasło: *Aktywność polityczna*, [w:] red. Wojciech Sokół, Marek Żmigrodzki, *Encyklopedia politologii. Tom I. Teoria polityki*, Kantor Wydawniczy Zakamycze, Kraków 1999.
- Horelli Liisa, *Conditions and Methods for Mainstreaming Gender Equality in the Finnish Ministries – an Extended Case Study for the Mainstreaming Project of the Nordic Council of Ministers*; dostępne przez: http://www.skk.uit.no/WW99/papers/Horelli_Liisa.pdf (15.01.2003).
- Kicińska Magdalena, *20 lat kobiet w polityce*, [w:] red. Anna Czerwińska, Joanna Piotrowska, *Raport: 20 lat – 20 zmian. Kobiety w Polsce w okresie transformacji ustrojowej 1989–2009*, Fundacja Feminoteka, Warszawa 2009.
- Krauz-Mozer Barbara, Piotr Borowiec, Paweł Ścigaj, *Kim jesteś politologu? Historia i stan dyscypliny w Polsce*, tom I, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011.
- Phillips Anne, *Demokracja a różnicowanie*, przeł. Paulina Rogala, [w:] red. Renata Siemieńska, *Aktorzy życia publicznego. Płeć jako czynnik różnicujący*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2003.
- Pratto Felicia, *Polityka płci: Różnice między kobietą a mężczyzną w sypialni, kuchni i gabinecie*, przeł. Sylwia Pikiel, [w:] red. Bohdan Wojciszke, *Kobiety i mężczyźni: Odmienne spojrzenie na różnice*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2002.
- Siemieńska Renata, *Płeć a wybory. Od wyborów parlamentarnych do wyborów prezydenckich*, Instytut Studiów Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1997; dostępne przez: http://miastokobiet.art.pl/Plec_a_wybory/Konkluzje.html (19.11.2000).

- Standardy kształcenia dla kierunku studiów: politologia*, Biuletyn Informacji Publicznej; dostępne przez: http://www.bip.nauka.gov.pl/_gAllery/23/98/2398/81_politologia.pdf (26.09.2010).
- Wawrowski Łukasz, *Funkcje nauki a relacje między teorią a opisem*, [w:] red. Zbigniew Blok, *Czym jest teoria w politologii?*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2011.
- Wawrowski Łukasz, *Polityka równych szans. Instytucjonalne mechanizmy zwiększania partycypacji kobiet w strukturach politycznych na przykładzie państw Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2007.
- Żukowski Arkadiusz, *Partycypacja wyborcza kobiet – wyzwania i dylematy*, Centrum Studiów Wyborczych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2011.